

ЕВОЛЮЦІЯ ВИВЧЕННЯ ОДНОСКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ

В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

Людмила КОВАЛЬ (Вінниця, Україна)

У статті здійснюється хронологічний огляд вивчення односкладного речення в українському мовознавстві; також пропонується новий підхід до аналізу категорії односкладності – в аспекті між'ярусних співвідношень.

Ключові слова: *лінгвістика, синтаксис, речення, односкладне речення, формально-граматична структура, семантико-граматична структура, між'ярусні співвідношення.*

The article deals with the chronological review of studies of the one-part sentence in the Ukrainian linguistic; a new way for analysis of the category of the one-part sentence is supplied – in the aspect of interlevel relations.

Key words: *linguistic, syntax, sentence, one-part sentence, formal-grammatical structure, semantic-grammatical structure, interlevel relations.*

Односкладні речення є спеціальною формальною категорією, яка з'явилась одночасно з категорією двоскладних речень в результаті розвитку і формальної диференціації первісних граматично не оформлених речень [9: 144]. Такі одиниці становлять собою автономний тип синтаксичних конструкцій із властивим їм набором формально-граматичних, семантико-синтаксичних і комунікативних характеристик.

В українському мовознавстві односкладні речення (ОР) мають давню традицію вивчення. Це праці М. Смотрицького, Ю. Крижанича, О. Павловського, І. Срезневського, О. Потебні, М. Гладкого, М. Грунського, О. Курило, М. Наконечного, К. Німчинова, В. Сімовича, О. Смаль-Стоцького, О. Смерчинського, О. Сулими та інших. Більшість із цих студій не були конкретно сфокусованими на проблематиці односкладного речення, а мали на меті виявити загальні напрямки розвитку слов'янського синтаксису [5: 5]. Проте здобутком студій того періоду можна вважати активацію ряду фундаментальних питань теорії односкладного речення, як-от: проблема головного компонента

ОР, проблема поширення головного компонента ОР другорядними членами, проблема обсягу поняття «односкладне речення», проблеми класифікації та систематизації ОР тощо. Незважаючи на майже двохсотлітню історію вивчення ОР, чимало часткових фрагментів окреслених проблем потребують уточнення та доповнення.

Метою нашої статті є здійснити ретроспективний огляд праць лінгвістів України щодо вивчення односкладних конструкцій та окреслити новітні актуальні тенденції дослідження зазначених синтаксичних одиниць.

Активізація українських мовознавчих розвідок, присвячених ОР, відбувається в 60-ті – 70-ті рр. ХХ ст. У цей період до проблеми визначення сутності ОР зверталися Л. Булаховський, А. Грищенко, П. Дудик, О. Мельничук.

Основним критерієм розмежування структури простого речення вважали формальне вираження предикативного зв'язку між повнозначними лексичними компонентами. Виходячи з такого твердження, А.П. Грищенко односкладним кваліфікує просте речення з нерозчленованим предикативним центром, а його структурний центр – головним членом [6: 28]. Його доповнює П.С. Дудик: вказуючи на наявність в ОР тільки одного головного члена (ГЧ), який набуває певної граматичної форми й реалізується в певній інтонації, учений підкреслює, що ГЧ «сам по собі або разом із другорядним членом одночасно фіксує певні факти, явища і встановлює їх відношення до дійсності, зв'язок із нею» [7: 58].

Інший підхід в О.С. Мельничука, який намагається інтерпретувати ОР через набір відповідних структурних схем. Учений ОР визначає як такі, в яких показником предикативності, віднесеності змісту інформації до дійсності виступає недиференційований ГЧ, а односкладність як конструктивно-предикативна характеристика типу простого речення реалізується у відповідних структурних схемах, які формують на основі властивих синтаксичній системі закономірностей передбачуваного й непередбачуваного розповсюдження недиференційованих ГЧ другорядними [10: 28].

Системний підхід при витлумаченні ОР пропонує Н.Л. Іваницька. В її потрактуванні в ОР суб'єкт і предикат думки зосереджені в одному слові, яке є

головним організуючим членом, лише схожим із підметом чи присудком двоскладного речення. Проте, будучи схожим, він не ототожнюється з ними, а сприймається як самостійний член, що не встановлюється і не домислюється навіть з великого контексту [8: 27]. Учена зберігає традиційну класифікацію ОР, диференціюючи номінативну, безособову інфінітивну, неозначено-особову, узагальнено-особову, означено-особову моделі ОР.

Натомість І. Слинко, обґрунтовуючи наявність в українській мові ОР, вважає, що «всі речення слід аналізувати на двох рівнях – на рівні узагальнених зразків-моделей і на рівні реальних речень. Моделі речень можуть бути найелементарніші – непохідні і з різноманітними перетвореннями – похідні» [13: 50-51]. За логіко-семантичним критерієм лінгвіст здійснює поділ речень на одно- та двокомпонентні. «На рівні непохідних моделей однокомпонентних утворень немає зовсім. Вони виникають на рівні похідних моделей і становлять суто мовне явище – скорочення до дієслівного чи прислівникового предиката або на рівні стилістично-комунікативних варіантів... На рівні реальних речень межі між двокомпонентними й однокомпонентними моделями в багатьох випадках стираються» [13: 53].

Згодом, у навчальному посібнику «Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання», одним із авторів якого виступив І. Слинко, термін «односкладні речення» замінюється на одноядерні [14: 182-285]. У комплексі формально-граматичних і семантичних ознак авторським колективом виділяються такі типи ОР:

- 1) одноядерні дієслівні речення;
- 2) речення з предикативними прислівниками і предикативами;
- 3) власне інфінітивні речення;
- 4) інфінітивні речення з ускладненою основою;
- 5) одноядерні номінативні речення;
- 6) квантитативно-генітивні речення;
- 7) генітивні заперечні речення.

Л.О. Кадомцева пропагує функціональний підхід до ОР [12: 16]. За функціонально-стилістичними критеріями вона виділяє 3 типи ОР:

- 1) безособові речення, до яких відносить й інфінітивні конструкції;
- 2) речення з узагальненим значенням особи;
- 3) іменні односкладні конструкції, представлені власне номінативними реченнями та номінативними реченнями в діалогічному експресивному мовленні – вокативи, репліки, команди [12: 17-28].

На погляд ученої, виділення означено-особових та неозначено-особових ОР не може здійснюватися в межах граматичної типології. Це явище в багатьох моментах є проявом синтаксичних членувань тексту, і тому належить до сфери мовлення» [12: 21].

Новим став поділ простих речень на односкладні на основі синтаксичного зв'язку між членами речення, зініційований І.Р. Вихованцем [3: 94]. Учений вводить поняття нульового підмета для речень із суб'єктною семантико-синтаксичною валентністю предиката [3: 75]. До конструкцій, у яких закріпилося нульове вираження підмета, він зараховує неозначено-особові, узагальнено-особові та означено-особові речення. Підставою кваліфікації зазначених конструкцій як двоскладних служить наявність суб'єктної синтаксеми, зумовленої валентністю відповідного предиката, а також потенційна можливість функціонування суб'єктної синтаксеми тільки у формі називного відмінка власне іменника або займенникового іменника [3: 75-76].

Відповідно до типів ГЧ і його морфологічної форми, І.Р. Вихованець поділяє ОР на:

- 1) дієслівні;
- 2) інфінітивні;
- 3) іменникові;
- 4) прислівникові [3: 95-100].

Відзначимо й властиву для даного періоду термінологічну неусталеність. М.І. Каранська, наприклад, оперує терміном «одночленне речення», І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська – «однойдерні речення» [14: 182]. Проте

більшість мовознавців послуговуються традиційною термінологічною номінацією – «односкладні речення» [3; 5; 6].

У кінці ХХ століття синтаксичною домінантою стала теза про багатоаспектність структури речення, виходячи з якої односкладні конструкції стали аналізувати в різних лінгвальних площинах – формально-граматичній, семантико-синтаксичній, із застосуванням прагмалінгвістичних чинників. Актуальними також залишаються проблеми класифікації та статусу головного члена ОР.

Структурний принцип класифікації пропонує В. Городецька [5: 7]. Критерієм розподілу вона обирає спосіб морфологічного вираження предикативного центру та характеристики найближчих поширювачів предиката. В українській мові В. Городецька виділяє 6 типів односкладних структур: прислівниковий, дієвідмінюваний, партиципний, інфінітивний, номінативний, прономінативний [5: 7-11].

Репрезентована в енциклопедії «Українська мова» внутрішньотипологічна класифікація ґрунтується на взаємодії граматичних і семантичних ознак дієслівних, іменних і прислівникових форм, що визначають типологічну природу й синтаксичну семантику ОР. Розмежовуються:

- 1) означено-особові ОР,
- 2) неозначено-особові ОР,
- 3) узагальнено-особові ОР,
- 4) безособові ОР,
- 5) інфінітивні ОР,
- 6) номінативні ОР,
- 7) генітивні ОР [15: 395-397].

ОР при цьому кваліфікуються як «тип простого речення, структурно-предикативна основа якого ґрунтується на функціонуванні єдиного поширеного або не поширеного залежними компонентами головного члена, що виступає засобом вираження предикативності» [15: 395].

Натомість М.В. Мірченко диференціює лише 4 типи ОР:

- 1) дієслівні,
- 2) інфінітивні,
- 3) іменні,
- 4) ОР з ГЧ прислівником (категорією стану), часто в поєднанні з дієсловами *бути, стати, робитися* [11: 273-281]

Дієслівні та іменні конструкції у його потрактуванні формують ядро загальної площини ОР, а прислівникові – периферію [11: 276]. Домінантою в теорії ОР М.В. Мірченка стала категорія ГЧ ОР, яку вчений інтерпретує через категорію предикативності при зіставленні формально-граматичної і семантико-синтаксичної структур речення [11 : 275]. ГК ОР властиві згорнуті предикативні відношення, на відміну від ГК двоскладного речення, між якими наявні предикативні відношення в формі взаємозалежної координації [11 : 276].

В. Брицин ставить питання про необхідність оновлення методологічного підходу до аналізу ОР, адже «у своїй більшості ОР є односкладними лише формально, з погляду порівняння їх із двоскладними підметово-присудковими конструкціями [1: 87]. У таких реченнях щільно переплітаються, а іноді синкретично поєднуються лексична і граматична семантика, наявна синтаксична омонімія і синонімія...» [1: 87], а тому такі синтаксичні одиниці на думку вченого потребують детального вивчення на різних рівнях реченнєвої структури.

Такий погляд поділяє К. Городенська, виявляючи відношення похідності між типами двоскладних і односкладних речень, які мають спільну власне-семантичну структуру [4: 55]. На погляд ученої, розмежування понять двоскладності й односкладності можливе тільки на рівні формально-граматичної структури простих речень, тому що з власне семантичного вони завжди двоскладні. Зокрема, корелятами означено-особових, узагальнено-особових та неозначено-особових речень виступають семантично елементарні речення, утворені предикатом дії чи предикатом стану і непередикатним компонентом із семантичними функціями діяча або носія стану. Власне семантичну структуру безособових речень формують семантично елементарні

речення, центральним компонентом яких виступають різні типи предикатів стану і носії цих станів. Семантичну базу називних речень становлять елементарні речення з предикатом всеохопного фізичного стану і носієм цього стану [4: 52].

Різнорівневий аналіз структури ОР передбачає зіставлення, в першу чергу, їхніх формально-граматичних та семантико-синтаксичних параметрів як форми й змісту реченнєвого знака, а отже, й дослідження співвідношення між'ярусної симетрії – асиметрії. М. Мірченко зазначає: «Нерівнорядність формально-граматичної і семантико-синтаксичної площин цієї сукупності односкладних речень, їх строкатість у формальному й семантичному аспекті стосовно вираження значень суб'єкта, особи, загального значення предикативності та формальних показників цих категорій, які виявляють імпліцитно-експліцитні способи репрезентації, зумовлювані частковим асиметричним відношенням до інваріантних і найпоширеніших способів їхньої реалізації, посилюють неоднозначне розв'язання проблеми так званих односкладних речень» [11: 274].

Таким чином, вивчення односкладного речення в українському мовознавстві має давні й методологічно різновекторні традиції: логіко-граматичний, психологічний, логіко-семантичний, формально-граматичний, семантико-синтаксичний, функціональний, різнорівневий підходи. Останній (різнорівневий підхід) спонукає до перспективного аналізу категорії односкладності в аспекті між'ярусних співвідношень.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Брицин В.М. Односкладні речення в українській мові: до питання методології їхнього дослідження // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 81-87.
2. Булаховський Л.А. Питання синтаксису простого речення в українській мові // Дослідження з синтаксису української мови [Текст] – К. : Вид-во АН УРСР, 1958.

3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] / І.Р. Вихованець – К. : Наукова думка. – 1992.
4. Городенська К.Г. Проблема двоскладності-односкладності в контексті історичного й дериваційного синтаксису // Мовознавство : Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів / Відп. ред. В. Німчук. – К. : Пульсари, 2002. – С. 52-55.
5. Городецька В.А. Структура односкладного речення української мови (у порівнянні з російською) / В.А. Городецька – Автореф. дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 1997. – 17 с.
6. Грищенко А.П. Семантичні і формальні аспекти морфології і синтаксису української мови // Збірник наук. праць / Відп. ред. – А.П. Грищенко. – К., 1988. – 112 с.
7. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного мовлення : Просте речення, еквівалентне речення [Текст] / П.С. Дудик – К. : Наук. думка, 1973. – 284 с.
8. Іваницька Н.Л. Реалізація семантико-синтаксичного потенціалу абсолютних дієслів у структурі односкладного речення // Наукові записки Вінницького держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Серія : Філологія. – Вип. 4. – 2002. – С. 105 – 110.
9. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення [Текст] / О.С. Мельничук – К. : Наук. думка, 1966.
10. Мельничук О.С. Загальні питання синтаксису української мови // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972.
11. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій [Текст] / М.В. Мірченко : Монографія. – Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. – 340 с.
12. Кадомцева Л.О. Українська мова : Синтаксис простого речення [Текст] / Л.О. Кадомцева – К. : Вища шк., 1986. – 188 с.

13. Слинко І. Чи є односкладні речення // Мовознавство. – 1985. – № 4. – С. 48-53.
14. Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання [Текст] / І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
15. Українська мова : Енциклопедія. – К. : “Українська енциклопедія”, 2000. – 752 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Людмила Коваль – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, докторант Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Наукові інтереси: категорійний синтаксис, функційний синтаксис.